

אלי בנוק

”כי בכל כחי” – על יחסי פועל ובעל הבית

עיון בסוף הלכות שכירות לרמב”ם*

א. פתיחה

בפרשת כיתצא שבספר דברים התורה מתארת את מערכת היחסים שבין בעל הבית לפועל במסגרת מציאות של פועל עני שעובד אצל מעסיק עשיר – “לא תַעֲשֶׂק שְׂכִיר עֲנִי וְאֶבְיוֹן מֵאֲחִיד אוּ מִגֵּרָה אֲשֶׁר בְּאַרְצְךָ בְּשַׁעֲרֶיךָ: בְּיוֹמוֹ תִתֵּן שְׂכָרוֹ וְלֹא תָבֹא עָלָיו הַשְׁמֵשׁ כִּי עֲנִי הוּא וְאֱלֹוֹ הוּא וְנָפְשׁוֹ וְלֹא יִקְרָא עָלֶיךָ אֶל ה’ וְהָיָה בְךָ חֲטָא” (דברים כ”ד, יד-טו). המצוות והדינים ביחסים אלו נועדו להגן על זכויות הפועל ועל רווחתו, ולהקפיד שבעל הבית ידאג לטובתו. הביטוי ההלכתי למערכות היחסים שבין פועל לבעל הבית מתאפיין ברובו בחובותיו של בעל הבית כלפי הפועל וזכויות הפועל.

תפיסה זו באה לידי ביטוי בפתיחת הרמב”ם את הלכות שכירות. בחינה כמותית של מניין המצוות בתחילת הלכות שכירות מראה שהמצוות היחידות המוטלות על השכיר מגבילות את היקף הזכויות שלו, אבל אין מצווה מפורשת על החובות שלו כלפי בעל הבית; זאת לעומת מספר החובות המוטלות על בעל הבית. מבחינה כלכלית-חברתית נראה שפער זה מתבקש והגיוני, שהרי בעל הבית הוא בעל האמצעים והשכיר הוא עני אשר זקוק לבעל הבית למחייתו. התורה ניצבת לצידו ומגנה עליו מפני כוחו של המעסיק.

* המאמר מוקדש לכבוד הורי היקרים שיחיו ולזכותם, שידיהם ידי אמונה ומכרמם אני אוכל, כאות הוקרה וכהכרת תודה על תמיכתם בי ובפועלי לאורך השנים. ראשיתו של מאמר זה בחבורה שזיכתי להעביר לחברי למחזור מ”ו, וכן תוצר של לימוד בחברותא עם אבי.

תמונה אחרת עולה מן הכתוב בפרשת קדשים בספר ויקרא, שם הפער החברתי בין המעסיק לפועל מצטמצם: "לֹא תַעֲשֶׂק אֶת רֵעֶךָ וְלֹא תִגְזַל לֹא תִלִּין פְּעֻלַת שְׂכִיר אֶתְךָ עַד בְּקָר" (ויקרא י"ט, יג). כאן, איסור הלנת השכר נאמר בהקשר של גזל בלי הממד הקיומי והמצב הנפשי של הפועל. יתרה מזאת, בניגוד לספר דברים, שבו השכיר מוזכר ביחד עם העני והאביון, בספר ויקרא השכיר מוצג כאדם בעל מעמד חברתי דומה – "רעך". מציאות זו, הרואה בעובד ובמעסיק אנשים בעלי קומה חברתית אחת,¹ מהווה בסיס להטלת אחריות מוסריות והלכתית גם על הפועל, אשר עליו להקפיד ולעבוד בהתאם לדרישת המעסיק.

ההשוואה בין חובותיו של בעל הבית, שלא יגזול את שכר הפועל, לבין חובת הפועל לעשות את מלאכת בעל הבית נאמנה, זוכה למקום של כבוד וכך חותם הרמב"ם את הלכות שכירות במשנה תורה. במאמר זה, נבקש לדון במערכת היחסים שבין הפועל השכיר לבעל הבית, כפי שבאה לידי ביטוי בחובות המוטלות על הפועל וזכויות בעל הבית, לאור עיון בהלכות המסיימות ומסכמות את הדינים השייכים ליחסי עובד-מעסיק.

¹ מציאות זאת משקפת את המצב בשוק העבודה של מעמד הביניים כיום, כאשר אנשי מעמד זה אינם בגדר "עניים" (גם אם יש הפרש בין משכורתם למשכורת בעלי החברה). כמו כן, נראה שניתן לכלול בדיון שלנו עובדים עצמאים שלקוחות משלמים להם עבור שירותים על בסיס שעותי (למשל: מורה נהיגה או מורה פרטי וגם פסיכולוגים, רופאים ועורכי דין מסוימים). כך, ניתן לענ"ד להרחיב את שייכותם של דיני אלו זו מעבר להגדרה המשפטית העכשווית של שכירים.

א. מגמת הרמב"ם בהלכות החותמות את ספרי משנה תורה

החלטת הרמב"ם לסיים את הלכות שכירות עם חובות הפועל כלפי בעל הבית אינה מן המקרה. קביעה זו מתבססת על תופעה נרחבת במשנה תורה,² אשר במסגרתה, הרמב"ם מנצל את ההלכות האחרונות בכל ספר לחיזוק המסרים שהועלו במהלכו ולחידודם – ובהרבה מקרים אף להוסיף נופך משלו למסרים אלו – תוך שילובם עם דברי אגדה ומחשבה.³ מעבר לכך, ההלכות שבסוף הספר הן אלו שנשארות בראש תודעת הלומד, ואיתן הוא יוצא מלימודו – על מנת לעשות.

אחת מן הדוגמאות הבולטות לכך היא שלאחר עשרה פרקים של פירוט דיני מתנות עניים, מצוות צדקה ומעלתה, ההלכות החותמות את הלכות מתנות עניים עוסקות דווקא באחריות המוטלת על העני להתאמץ ולדחוק את עצמו להתפרנס ממעשה ידיו כדי שלא ישליך את עצמו על הציבור. מהחומרה הרבה שבה הרמב"ם רואה את האדם המצטרך לבריות (מתנות עניים י', יח), נראה שסידור זה של ההלכות והמסרים מכוון ביותר, ומטרתו לאזן את חיוב נתינת הצדקה של העשיר עם האחריות המוטלת על העני להתפרנס. מיקום ההלכות בסיום הספר, מאזן את כמות ההלכות של שאר פרקי הספר עם המשקל האיכותי של שורות הסיום. בנידון דידן, נראה שכוונת הרמב"ם היתה לאזן את הכמות המועטה של המצוות וההלכות המתייחסות לחובות הפועל עם האיכות והחשיבות של דינים אלו. לפיכך, הוא בחר לחתום את הלכות שכירות בדינים אלו וכך גם להציבם בראש תודעת הפועל כשיוצא לעבוד. בעזרת עיון וניתוח צמוד של הלכות אלו, נשאף להציע תמונה מאוחדת ומאוזנת של אופי היחסים בין בעל הבית לפועל, ובפרט את חובותיו המשפטיות והמוסריות של הפועל.

² כגון: הלכות תשובה וספר מדע, הלכות ציצית, הלכות לולב, הלכות מאכלות אסורות, הלכות שמיטה ויובל שבסוף ספר זרעים, הלכות מעילה שבסוף ספר עבודה, הלכות תמורה שבסוף ספר קרבנות, הלכות טומאת צרעת ועוד.

³ להרחבה עיין: הרמב"ם, משה הלברטל, הוצאת מכון זלמן שזר לתולדות ישראל, 2009, עמ' 234-225; מימיני מיכאל, הרב מיכאל רוזנצווייג, הוצאת מגיד, 2023, פרקים 2, 3. 87.

כך חותם הרמב"ם את הלכות שכירות:

אבל אין הפועל רשאי לעשות מלאכתו בלילה ולהשכיר עצמו ביום או לדוש בפרתו ערבית ולהשכירה שחרית, ולא יהיה מרעיב ומסגף עצמו ומאכיל מזונותיו לבניו מפני גזל מלאכתו של בעל הבית, שהרי תשש כחו ותחלש דעתו ולא יעשה מלאכה בכח.

כדרך שמוזהר בעל הבית שלא יגזול שכר עני ולא יעכבנו, כך העני מוזהר שלא יגזול מלאכת בעל הבית ויבטל מעט בכאן ומעט בכאן ומוציא כל היום במרמה, אלא חייב לדקדק על עצמו בזמן, שהרי הקפידו על ברכה רביעית של ברכת המזון שלא יברך אותה. וכן חייב לעבוד בכל כחו, שהרי יעקב הצדיק אמר "כי בכל כחי עבדתי את אביכן", לפיכך נטל שכר זאת אף בעולם הזה, שנאמר: "ויפרץ האיש מאד מאד".

(רמב"ם הלכות שכירות י"ג, ו-ז)

תחילה, נציג בקצרה מספר נקודות נבחרות שעולות מניסוח ההלכות, שתהיינה לשדרה מרכזית שבה נצמד בדיון שלנו. לאחר מכן נתייחס לכל נקודה בצורה מפורטת וכך נשאף לחשוף את המסרים מבין השיטין ולנסחם.

(1) "כדרך שמוזהר בעל הבית שלא יגזול שכר עני ולא יעכבנו, כך העני מוזהר שלא יגזול מלאכת בעל הבית" – בלשון זה, הרמב"ם מאשש את ומחזק את ההצעתנו, שכוונתו בהלכות אלו היא לאזן ולהשוות בין חובות בעל הבית לחובות הפועל. השימוש במושג "גזל מלאכתו של בעל הבית" כדי להגדיר את העוול שעושה פועל מתרשל כלפי המעסיק מציבה את חומרת ביטול המלאכה של הפועל כאיסור דאורייתא ממש, אם כי הגדרה זו לכאורה תמוהה: על פניו, כאשר אינו עובד בכח, הפועל אמנם לא ממקסם את תפוקתו האישית, אבל אינו לוקח ממון מבעל הבית. הרמב"ם כנראה מתבסס על לשון הירושלמי, ומוסיף עליה

משלו,⁴ וטוען שהפועל גוזל את "מלאכת בעל הבית". מכאן, שלדעת הרמב"ם, המלאכה שהפועל חייב את עצמו לעשות נחשבת לממון בעל הבית כבר משעת תחילת השכרתו, וחל בה דין גזל. הבנה זו מגלה טפח על טיב היחסים שבין בעל הבית לפועל.

(2) "שהרי הקפידו על ברכה רביעית של ברכת המזון שלא יברך אותה" – הרמב"ם מביא את פטור הפועל בברכה רביעית של ברכת המזון כהוכחה לחומרת גזל מלאכת בעל הבית. בחירת הסוגיה של ברכת המזון כראיה, מרחיבה את הדיון הממוני-איסורי המצומצם של גזל לסוגיות כלליות של מציאת האיזון בין שמירת מצוות לחובות הלכתיות ואישיות מתנגשות. מעבר לכך, יש להתייחס לשאלה מדוע הרמב"ם הביא דווקא את הדין של ברכת המזון כראיה, ולא דין אחר של התנגשות בין עבודת הפועל לעשיית מצווה כגון קריאת שמע או תפילה,⁵ שבהם הפועל משנה מהקיום הראוי של המצווה כדי לאפשר לו להמשיך במלאכתו. בחירת המקרה הפרטי של הלכות ברכת המזון לפועל בוודאי מכוונת ויש לשאול כיצד דינים אלו משקפים את היחסים של הפועל ובעל הבית.

⁴ דמאי ז', ג: "תני לא יחרוש אדם בפרתו בלילה וישכירנה ביום לא יעשה בתוך שלו בלילה וישכיר עצמו ביום לא ירעיב עצמו ולא יסגף עצמו מפני שהוא ממעט במלאכתו של בעל הבית".

⁵ הלכות קריאת שמע ב', ד; הלכות תפילה וברכת כהנים ה', ח.

(3) בתחילת דבריו, הרמב"ם מגדיר את הציפייה מהפועל ש"יעשה מלאכה בכח", אך בסוף דבריו הוא לומד מיעקב אבינו שפועל "חייב לעבוד בכל כחו". השינוי בניסוח והדרישה לעבוד "בכל כחו" לעומת הציפייה הבסיסית של עשיית מלאכה מעוררים את הבן לשאול: במה נשתנו שתי מות עבודה אלו, ומדוע הרמב"ם בוחר לתלות את הדרישה הנוספת ביעקב אבינו.

ב. הגדרת ביטול מלאכת בעל הבית כגזל ואופי היחסים שבין הפועל לבעל הבית

בבסיס הקביעה שביטול מלאכת בעל הבית מהווה גזל, קיימת הנחה שלבעל הבית בעלות ממונית על מלאכת פועלו. שתי שאלות עולות בעקבות הנחה זו: (1) על סמך מה הרמב"ם סובר שהמלאכה שפועל עושה מוגדרת כממון בעל הבית ממש, שהפועל חייב עליו משום גזל; (2) מה בדיוק הפועל מוכר לבעל הבית ומהן הזכויות שבעל הבית קנה מהפועל. המענה על שאלות אלו יתבצע על ידי בחינת סוגיות נוספות הקשורות ליחסי פועל ובעל הבית ודרךן נשאף לעצב תפיסה מאוחדת אודות יחסים אלו.

הזכות הממונית על מלאכת הפועל מופיעה בסוגיה הנושקת לשלנו, והיא תקנת חכמים להתיר לפועל לאכול שלא בזמן מלאכתו. בעקבות המשנה (בבא מציעא ז', ד) הרמב"ם פוסק:

אבל מפני השב אבידה לבעלים אמרו חכמים שיהיו הפועלין אוכלין בהליכתן מאומן לאומן, ובהזירתן מן הגת, כדי שלא יבטלו ממלאכתן וישבו לאכול, אלא אוכלין בתוך המלאכה כשהן מהלכין בטלים.

(שכירות י"ב, ב)

נימוק היתר האכילה בזמן הליכת הפועל כהשבת אבדה לבעלים, מחזקת את ההנחה שהמלאכה שפועל מתחייב לעשות הופכת להיות ממון בעל הבית ולכן מניעת ביטול מלאכה נחשבת כהשבת אבדה לבעל הבית. תמונת הראי של ההיתר לאכול בזמן ההליכה היא סוגייתנו, שבה הפועל מתבטל ואינו עובד בכח. מכיוון שהמלאכה שהפועל מתחייב לעשות מוגדרת כממון בעל הבית ושייכת בה השבת

אבדה, ממילא כאשר הוא מתבטל הוא למעשה גוזל את ממון "מלאכת הבעל הבית".

1. הגדרת "מלאכת בעל הבית"

לאחר שהגדרנו את המלאכה שהפועל התחייב לעשות כממון בעל הבית, יש לברר מה מוגדר כמלאכת בעל הבית, דהיינו, מה הפועל מוכר ומה נקנה על ידי בעל הבית. ניתן לטעון שבעל הבית קונה רק את תוצאות המלאכה הצפויות מהפועל, ולכן אם הפועל מתבטל ולא מתאים את התוצאות לציפיות של בעל הבית, הגזל הוא בהפרש בין שווי התוצאות לשווי הציפיות. על פי הסבר זה, דומה הדין לדין קניין האומן בשבח הכלי, שלפיו במהלך היום הפועל קונה את מלאכת ידיו ובעל הבית משלם לפועל את משכורתו בערב ובכך קונה את התוצר. אך לחילופין, ניתן להבין שהפועל מוכר משהו נוסף מעבר לשווי מעשיו, כאשר הקניין הוא על גוף הפועל עצמו ועל זמנו ולא על תפוקתו. נראה שאפשרות זו עולה משתי הלכות אודות דיני התשלום לפועלים.

הדין הראשון שמוכיח שבשכירת פועלים ישנו תשלום עבור היבטים בשכירות שאינם קשורים לתוצר הסופי הוא דין פועלים שגמרו מלאכתן בחצי היום (ב"מ עז). במקרה כזה בעל הבית חייב לשלם לפועלים על כל זמן העסקתם (לכל הפחות כפועל בטל):

השוכר את הפועל לעשות מלאכה כל היום, ושלמה המלאכה בחצי היום, אם יש לו מלאכה אחרת כמותה, או קלה ממנה, עושה שאר היום, ואם אין לו מה יעשה, נותן לו שכרו כפועל בטל. ואם היה מן הכפריים עובדי האדמה וכיוצא בהן, שדרכו לטרוח הרבה ואם לא יתעסק במלאכה יחלה, הרי זה נותן לו כל שכרו. (שכירות ט', ז)

משתמע מהלכה זו, שהתשלום לפועלים אינו תלוי בשווי התוצרת, אלא הוא בא כתמורה לזמנם והנכונות שלהם להתמסר לעבודה.⁶

⁶ השיקול של מצבו האישי של הפועל וההתמסרות שלו לעבודה באה לידי ביטוי במיוחד במקרה של הכפריים עובדי האדמה.

הדין השני שמנתק את תשלום הפועלים משווי התוצרת שלהם, ומקשר אותו למכלול מערכת היחסים בין הפועל לבעל הבית, הוא שבעל הבית אינו יכול לתת לפועל את משכורתו מתוצרת ידיו, למרות ש"שוה כסף ככסף". דין זה מופיע במשנה:

השוכר את הפועל לעשות עמו בתבן ובקש, ואמר לו: תן לי שכרי, ואמר לו: טול מה שעשית בשכרך - אין שומעין לו. משקבל עליו, ואמר לו: הילך שכרך ואני אטול את שלי - אין שומעין לו. (בבא מציעא י', ה) רש"י מפרש שדין זה קשור לאיסור הלנת שכר ולהגדרת תנאי העסקת הפועל: אין שומעין לו - אע"ג דבכל דוכתי אית ליה שוה כסף ככסף, הכא גבי פועל בל תלין שכרו כתיב, מאי דאתני בהדיה משמע. (שם ק"ח.) הרשב"א (שם) מוסיף על רש"י, ושוזר את החובה לשלם לפועל מעות עם המניע של הפועל להשכיר את עצמו למלאכת בעל הבית ולמצבו הכלכלי:

אלא טעמא משום דשלשה דינים מוחלקין יש בתשלומין מה שיש לחברו אצלו: מלוה, ונזקין, ושכירות... אבל שכירות אפילו אין לו מעות אמרינן ליה זיל את טרח וזבין, דלא נשכר לו זה אלא שהוא צריך למזונותיו לערב, וכשיצא מפעולתו לא יהא צריך לירד לשוק ולחזור ולמכור ושימות בנתים ברעב, ועוד שדבר מועט הוא ועל דעת כן נשכר אצלו ודעת שניהם שוה בדבר זה, ולפיכך זה שאמר לו טול מה שהבאת בשכרך אין שומעין. ההפרדה בין השווי הכלכלי של התוצר לבין משכורת הפועל מאפשרת את ההסתכלות על תשלום הפועל כחלק ממכלול שלם של הצורך שלו במזון שהיא מטרת התשלום.⁷ עולה אפוא, שהקשר לאיסור הלנת שכר לא נגמר בניסוח המשפטי של תנאי ההעסקה, אלא בדאגה לרווחת הפועל ולמטרתו האישית.

⁷ וכן עיין בדרשת הגמרא בדף קיב. שלפיה הפועל מסתכן בעבודה ומוסר את נפשו לבעל הבית, וברדב"ז (ח"ג סימן תתצט) שמקשר בין מסירות הנפש לתשלום: "פועל אם אין לו כסף מוכר מטלטלין ונותן לו כסף כי אליו הוא נושא את נפשו, ואדאזיל ומוכר מה שנותן לו בעל הבית ימות הוא ובניו ברעב. ותו כיוון דמכר נפשו בפעולתו שעלה באילן או בנדבך ראוי שיתנו לו כסף ולא שוה כסף".

2. קניין הפועל ושעבודו למלאכת בעל הבית

אם כן, הצד השני והמחייב של ההקפדה היתרה על רווחת הפועל, הוא שהפועל מוכר לבעל הבית יותר משווי עבודתו. בעל הבית קונה ממנו את זמנו וגופו לזמן השכירות, ובלשון הרמב"ם על מהות השכירות – "שהשכירות מכירה לזמן קצוב היא" (שכירות ז', א; ע"פ בבא מציעא נו:). אמירה זו באה לידי ביטוי בסוגייה שמהווה אבן בוחן עבור בחינת הזיקה הממונית והאישית שבין הפועל והמעסיק, והיא שאלת הזכאות במציאת הפועל:

איתיביה רבא לרב נחמן: מציאת פועל – לעצמו. במה דברים אמורים – בזמן שאמר לו בעל הבית נכש עמי היום, עזור עמי היום. אבל אמר לו: עשה עמי מלאכה היום מציאתו של בעל הבית הוא! – אמר ליה: שאני פועל דידו כיד בעל הבית הוא. – והאמר רב: פועל יכול לחזור בו אפילו בחצי היום! – אמר ליה: כל כמה דלא הדר ביה – כיד בעל הבית הוא, כי הדר ביה – טעמא אחרינא הוא, דכתיב כי לי בני ישראל עבדים – עבדי הם, ולא עבדים לעבדים.
(בבא מציעא י.)
רב פפא אמר כגון ששכרו ללקט מציאות והיכי דמי דאפי אגמא בכורוי.
(שם יב:)

למסקנת הגמרא יד הפועל כיד בעל הבית, ויכולתו לחזור בחצי הים נובעת מגזרת הכתוב מיוחדת. הריטב"א מוסיף בחידושו קווים לאופי הקניין שבין הפועל לבעל הבית:

והא אמר רב פועל יכול לחזור בו. פירוש ואי ידו כיד בעל הבית חשיב הא קנייה קניה אלימתא ליומיה, כדאמרין גבי עבד כנעני שידו כיד רבו, והיאך יכול לחזור בו? ופרקינן דמאי דמצי הדר ביה טעמא אחרינא הוא, ולא משום דאין קנינו קנין גמור, אלא גזרת הכתוב משום כי לי בני ישראל עבדים ולא עבדים לעבדים, הא כל כמה דלא הדר ביה ידו כיד בעל הבית.
(ריטב"א שם י.)

היוצא מדברי הריטב"א הוא שקניית הפועל הוא "קניין חזק" הדומה במהותו לקניין עבד כנעני, אך מוגבל ליום אחד. הטור ממשיך קו זה ואומר שהפועל "שיעבד" עצמו למלאכת בעל הבית:

... אבל שכרו סתם והווליכו ללקט מציאות, מציאותיו לבעל הבית, דמעיקרא
 אשתעבד למאי דבעי בעל הבית. והוא הדין נמי עבד עברי אם אמר לו רבו
 צא ולקט לי מציאות, מציאותיו לרבו. (טור חושן משפט ע"ד, ד)
 מלשון הטור בתחילת דבריו נראה שאף רב פפא מסכים לקביעה העקרונית שיד
 הפועל כיד בעל הבית, אך היקף הקניין מצמוצם יותר ומוגבל במסגרת המלאכה
 שלמענה הפועל נשכר:⁸

והא דתניא פועל ששכרו בעל הבית לעשות מלאכה סתם מציאתו לבעל
 הבית, מוקי ליה רב פפא בגמרא ששכרו ללקוט מציאות, ומשכחת לה
 ששטף הנהר על כל גדותיו והוליך עמו דגים וכשנהר חוזר לאחור נשאר
 על פני השדה ושכרו ללקטם, וכיוון ששכרו לכך אפילו מצא מציאה אחרת
 היא של בעל הבית. (שם)

נמצא, שקניין הפועל דומה יותר באופיו לקניית עבד מאשר לקניין מטלטלין, ויש
 בקניין זה שעבוד של הפועל עצמו למלאכת בעל הבית. בניסוח אחר, אם בקניין
 מטלטלין המרכיב הדומיננטי הוא "שווי כסף", בקניין פועל המרכיב הדומיננטי
 הוא שעבוד אישי לבעל הבית ולא שווי עבודתו. עם זאת, הקניין החל על הפועל
 הוא קניין זמני כשכירות, וכן יש לפועל זכות לחזור בו מכח גזרת הכתוב – "עבדי
 הם ולא עבדים לעבדים". ברם, כל עוד הפועל לא חוזר בו, ומקבל עליו מרצון את
 שעבוד בעל הבית, הוא מתחייב לעבוד במלאכות שבעל הבית דורש ממנו לעשות.
 זוויט נוספת שממנה ניתן לראות את הדמיון בין הבעלות על עבד לבעלות הזמנית
 על הפועל הוא השימוש המשותף במושג "נפש" בשני המקרים. לגבי תוקף הנדרים

⁸ ההבדל בין הגישות על היקף הקניין משתקף בצורה שבה ניסוחו האחרונים את קניין
 הפועל. האור שמח (שכירות ט', יא) מציע מודל מצומצם יחסית, לפיו הקניין ממוקד
 בהיבטים הרלוונטיים למלאכה, כקניין דקל לפירותיו: "ומשני דיד פועל כיד בעל הבית
 דמי, והיינו דמשכיר את ידו בכל הזכותים שיזכה והוי כאילו הקנה ידו למעשה ידיו
 ולמציאותיותו, דכיוון דמעשה ידיו ומציאותיותו על ידי ידיו קא אתו, מצי מזכה לרבו גוף
 ידיו למציאותיותו כדקל לפירותיו". מנגד, המחנה אפרים (שלוחין ושותפין סימן יא)
 מתבסס על הרשב"א והריטב"א, ומלשונו עולה שהיקף הקניין רחב ומשמעותי יותר
 כעבד כנעני שכל גופו משועבד לאדון: "דכיוון דפועל גופו קנוי לבעל הבית, לגמרי
 חשיב ידו כיד בעל הבית ממש... אבל פועל שנשכר לכל מלאכת בעל הבית ואפילו
 למציאה, אפילו אי בשעה שהגביה המציאה לא היה בדעתו להגביה אלא לעצמו, הרי
 היא של בעל הבית כל כמה דלא הדר ביה בהדיא. וכן ראינו זה ימי' בתשובות
 החדשות להרשב"א ז"ל והיינו טעמא משום דידו כיד בעל הבית דמי דשכירות ליומיה
 ממכר הוא וכמ"ש הריטב"א שם בחי', ודמי לעבד כנעני..."

של עבד שפוגעים ביכולת שלו לעבוד, פוסק הרמב"ם (בעקבות הגמרא בנזיר סא.):

נדר העבד שאר נדרים שיש בהן עינוי נפש, או שמעכבין את המלאכה, או שהעריך, אין רבו צריך לכופו, מפני שאין נפשו קנויה לו לא יחול עליו נדר. למה הדבר דומה, לאוסר פירות אחרים עליהן. אבל אם אין שם עינוי ולא דבר שמעכב מלאכה, אינו יכול לכפותו. (נזיר ב', יח)

העבד אינו יכול לנדור נדר שפוגע ביכולתו לעבוד עבור האדון משום שנפש העבד קנויה לאדון. אך קניין נפש העבד מוגבל להיבטים הקשורים לעבודתו ולחובותיו כלפי בעליו בלבד, ולכן נדרים שלא משפיעים על עבודתו חלים. המושג "נפש" מופיע גם בהקשר של הלנת שכר:

כל הכובש שכר שכיר כאילו נטל נפשו ממנו שנאמר ואליו הוא נושא את נפשו. (שכירות י"א, ב; על פי בבא מציעא קיב.)

נטילת הנפש שבהלנת השכר⁹ רומזת על עקרון מרכזי ביחס שבין בעל הבית לפועל ועל אופי מנגנון "קניין נפשו" של הפועל. נראה לומר כך: בבוקר, כאשר הפועל מסכים ומתחייב לעבוד עבור בעל הבית, הוא מקנה את נפשו לבעל הבית – "ואליו הוא נושא את נפשו". לעת ערב, כשבעל הבית משלם, הוא כביכול מחזיר לפועל את נפשו. לכן, במקרה שבעל הבית מלין את השכר, הוא לא מחזיר לפועל את נפשו ו"כאילו נטל נפשו ממנו". קריאה זו מתחברת היטב לשיטת הרשב"א לעיל, שהפועל מוכר את עצמו בגלל הצורך הקיומי במזון, והתמורה שמקבל למכירתו הוא כסף לקניית "אוכל נפש" בסוף היום.

תורף דברינו הוא שקניין הפועל על ידי בעל הבית אינו מסתכם במסירה של ערך ממוני גרידא, אלא דומה ליחסים שבין העבד לאדון שיש בהם מרכיב אישי משמעותי.¹⁰ הפועל מקנה את עצמו למלאכת בעל הבית, כעין עבד ליום אחד – "קניה אלימתא ליומיה", ומטרת מכירתו היא השגת כסף לצרכיו הקיומיים.

⁹ השווה ללשון הרמב"ם בהלכות גזלה ואבדה א', יג: "כל הגוזל את חברו שוה פרוטה כאילו נוטל נשמתו ממנו שנאמר כן ארחות כל בוצע בצע את נפש וגו'".

¹⁰ מעניין לציין שהתורה עצמה יוצרת השוואה בכיוון ההפוך בין עבד לשכיר, כאשר מגמת ההשוואה היא ללמוד את היחס לעבד מהיחס לשכיר: "וכי ימוך אחיך עמך ונמכר לך לא תעבד בו עבדת עבד: כשכיר כתושב יהיה עמך" (ויקרא כ"ה, לט-מ).

ההבדל המרכזי שבין הפועל לעבד הוא בגמישות תנאי העסקתו: בעוד שעבד משועבד לאדון ואינו יכול להחליט מרצונו החופשי לצאת לחירות, הפועל ביסודו בן חורין ושעבודו תלוי ברצונו.¹¹

ג. פטור הפועל מברכה רביעית של ברכת המזון

1. הכרעות במקרים של התנגשות בין חובות אישיות להלכתיות

ממשיך הרמב"ם:

אלא חייב לדקדק על עצמו בזמן, שהרי הקפידו על ברכה רביעית של ברכת המזון שלא יברך אותה. (שכירות י"ג, ז)

הראיה מפטור הפועל מברכה רביעית של ברכת המזון משקפת את התפיסה שהפועל משועבד לאדון ותומכת בה, שכן בגלל חיובו כלפי בעל הבית, דרגות החיוב של הפועל במצוות מסוימות משתנה, וכך גם היכולת שלו להקפיד עליהן. שתי דוגמאות מובהקות למקרים שבהם המחויבות של אדם כלפי אנשים אחרים משפיעה על חיובו במצוות הם פטורי העבד והאשה מחלק מהמצוות. נדגים נקודה זאת על ידי הצגת הייחוד שבתהליך גיור עבד כנעני וכן את שיטת האבודרהם בפטור אישה ממצוות עשה שהזמן גרמן. האבודרהם סובר שהשעבוד לבעל יכול להתנגש עם היכולת של האישה לעשות מצוות מסוימות, ולכן מלכתחילה הקב"ה פוטר אותה ממצוות עשה שהזמן גרמן:

לפי שהאשה משועבדת לבעלה לעשות צרכיו; ואם היתה מחוייבת במצות עשה שהזמן גרמא, אפשר שבשעת עשיית המצווה יצווה אותה הבעל לעשות מצוותו, ואם תעשה מצוות הבורא ותניח מצוותו אוי לה מבעלה,

¹¹ ניתן לראות מודל דומה לזה של הפועל ובעל הבית בדיני אישות בבני נח, כאשר הסכמה הדדית של שני הצדדים עומדת בבסיס הקשר ויוצרת את המחויבות אחד כלפי השני: "ומאימתי תהיה אשת חברו כגרושה שלנו? משיוציאנה מביתו וישלחנה לעצמה, או משתצא היא מתחת רשותו ותלך לה, שאין להם גרושין בכתב. ואין הדבר תלוי בו לבד, אלא כל זמן שירצה הוא או היא לפרש זה מזה פורשין" (רמב"ם מלכים ט', ח). זאת לעומת אישות בבני ישראל, שדומה יותר ליחסים שבין האדון לעבד, מפני שיציאת העבד לחפשי וגירושי האישה תלויים בעיקר ברצון האדון או הבעל.

ואם תעשה מצוותו ותניח מצוות הבורא אוי לה מיוצרה; לפיכך פטרה הבורא ממצוותיו, כדי להיות לה שלום עם בעלה.

(אבודרהם, ברכת המצות ומשפטיהם)

מסתבר, שמסכת המצוות והדינים שאדם חייב לעשות בזמן מסוים משתנה כתלות בחובותיו האישיות וההלכתיות האחרות.¹² אי לכך, כשעבד כנעני מתגייר מראש תחת שעבוד האדון, היקף הגיור (וממילא קבלת עול המצוות) מצומצמים יותר מהגיור של בן חורין:

כשם שמלין ומטבילין את הגרים, כך מלין ומטבילין את העבדים הנלקחים מן העכו"ם לשם עבדות... לפיכך צריך רבו לתקפו במים עד שיעלה והוא תחת שיעבודו ומודיעו בפני הדיינין שלשם עבדות מטבילו, ואין העבד טובל אלא בפני שלשה וביום כגר, שמקצת גירות הוא.

(רמב"ם איסורי ביאה י"ג, יא)

בתהליך הגיור של עבד כנעני האדון הוא הכח המניע של הגיור. מכיוון שעצם הגיור מכיון מראש לשעבוד לאדון, קבלת עול מצוות מצומצמת יותר והעבד מסתפק בחיוב מצוות כאישה וב"מקצת גירות". לאור דוגמאות אלו, יש בסיס לטעון שהרמב"ם בחר את פטור הפועל בברכה רביעית בברכת המזון כדוגמא מייצגת לאופי היחסים שבין בעל הבית לפועל ולשעבוד נפשו למלאכת בעל הבית – יחסים שיש להם השפעה על חיובו במצוות, בדומה לאשה ולעבד.

2. בחירת דיני ברכות כראיה למעמד הפועל

אלא שאם כך, הרמב"ם היה יכול להביא מגוון דוגמאות לפטור הפועל מדינים שונים, כגון קריאת שמע בראש האילן (קריאת שמע ב', ד) או תפילה קצרה

¹² דוגמאות נוספות לתופעה זו הן דין העוסק מן המצווה פטור מן המצווה, ודין חולים ומשמשיהם הפטורים מן הסוכה. בהקשר שלנו נעיר שהמרדכי (שבת רנח) מציין שר"ת רואה את הסחורה כדבר מצווה (להרחבה ברעיון זה עיין בספר של רה"י הרא"ל זצ"ל, באור פניך יהלכון, בפרק "בכל דרכיך דעהו", עמ' 46-67). כמו כן, ישנן אמירות כלליות יותר המשקפות עקרון זה, כגון דין "עשה שבתך חול ועל תצטרך לבריות" (פסחים קיב:), והכללת העם שבשדות בברכת כהנים: "דתני אבא בריה דרב בנימין בר חייא עם שאחורי כהנים אינן בכלל ברכה. אלא כי אתא רבין אמר רבי יעקב בר אידי אמר רבי שמעון חסידיא לא פטר רבן גמליאל אלא עם שבשדות מ"ט משום דאניסי במלאכה אבל בעיר לא." (ראש השנה לה.). כך גם בנוגע לתדירות חיוב עונה לפועלים (רמב"ם אישות י"ד, א).

(תפילה ה', ח). על כן נראה שבחירת הרמב"ם להביא את דין פטור מברכה רביעית בברכת המזון אף היא מכוונת, ומקפלת בתוכה עקרון נוסף השייך למעמד הפועל בשעת העבודה. ייתכן שבבחירה זו הרמב"ם רומז למכלול דיני פועל בברכות המופיעות במלואן בהלכות ברכות:

הפועלים שהיו עושין מלאכה אצל בעל הבית ואכלו פתן אין מברכין לפנייה,
ומברכין לאחר סעודתן שתי ברכות בלבד כדי שלא יבטלו מלאכת בעל
הבית. (רמב"ם ברכות ב', ב)

כאן, הרמב"ם מוסיף דין נוסף – הפועל אינו מברך ברכה ראשונה לפני אכילתו. ביטול מלאכת בעל הבית מופיעה שוב כשיקול לקיצור ברכת המזון, אך יש לשאול האם הפטור של ברכה ראשונה נובע אף הוא מביטול מלאכת בעל הבית או שמא יש בפטור זה ממד נוסף. הגמרא אומרת שחיוב ברכה ראשונה הוא על הנאת האדם מן העולם:

תנו רבנן: אסור לו לאדם שיהנה מן העולם הזה בלא ברכה, וכל הנהנה מן
העולם הזה בלא ברכה – מעל... אמר רבי חנינא בר פפא: כל הנהנה מן
העולם הזה בלא ברכה כאילו גוזל להקדוש ברוך הוא וכנסת ישראל.
(ברכות לה:)

על פי זה ניתן לומר שאם אדם אוכל ללא שום הנאה אישית, לא יהיה חיוב לברך על אכילה זו. וכך אומר הבית יוסף:

כתוב באהל מועד בשם הרא"ה שכל אכילה שעל ידי אונס, אף דלא סגי
דלא מתהני, לא שייך לברך עליה, והרי הוא כדין אשה שנאנסה דאף על פי
ססופה ברצון חשבינן לה אונס עכ"ל. (או"ח ר"ד, ח)

ניתן לטעון, ששורש הפטור של הפועל מברכה ראשונה נובע מכך שהוא משועבד למלאכת בעל הבית. לכן, הנהנה העיקרי מאכילת הפועל בשעת העבודה הוא בעל

הבית¹³ – שהרי הפועל צריך לאכול כדי לצבור כח לעבודת היום – ולפיכך הוא נפטר מברכה ראשונה.¹⁴

ד. התנהגותו של יעקב במקור החיוב לעבוד בכל הכח

1. עבודה בכח כרף מינימלי והדרישה לעבוד בכל הכוח

הנקודה האחרונה שנעיין בה, היא השינוי שחל בלשון הרמב"ם בצורה בה הוא מנסח את הצפי להתאמצות הפועל. כאמור, בתחילת דבריו הרמב"ם אומר שהפועל גוזל ממלאכת בעל הבית כשהוא לא עושה מלאכה בכח, ולבסוף מפציר בעובד לעבוד בכל כוחו כיעקב אבינו. ניתן להציע, ששינוי זה משקף שני רבדים בדרישת ההלכה מהעובד: (1) רמה בסיסית של עבודה בכח, שאם הפועל לא עומד בה הוא גזלן; (2) רמה נוספת של עבודה בכל הכח הנלמדת מיעקב אבינו.

2. הלימוד מיעקב אבינו והנהגות האבות כחובות הלכתיות

לאור זה, נראה שהרמב"ם בוחר להשתמש בדוגמה של יעקב אבינו (על פי בבא מציעא צג:) כדי להכניס את הדרישה לעבוד בכל הכח למקבץ הלכות והנהגות שהאבות נהגו בהם שהפכו להלכות מפורשות, כעין "מעשה אבות סימן לבנים". להלן מספר דוגמאות בהן הרמב"ם מתבסס על מעשה האבות כמחייבות:

שכר הלוייה מרובה מן הכל, והוא החק שחקקו אברהם אבינו ודרך החסד שנהג בה, מאכיל עוברי דרכים ומשקה אותן ומלוה אותן, וגדולה הכנסת אורחים מהקבלת פני שכניה, שנאמר וירא והנה שלשה אנשים.

(אבל י"ד, ב)

¹³ מסקנה זו מתקשרת עם זו שראינו לעיל, שחל על מלאכת הפועל דין השבת אבדה לבעל הבית. דהיינו, הגדרת מלאכת הפועל כממון בעל הבית עומדת מאחורי שיוך הנאת האכילה לבעל הבית, וכן החלת דין השבת אבדה על מלאכת הפועל שפועל עבור בעל הבית.

¹⁴ יתכן שהרמב"ם רמז על עניין זה בבחירת הראיה מפטור ברכת המזון, כדי ליצור קשר עם דבריו בהלכות ברכות כראיה לשעבודו של הפועל.

על ששה דברים נצטווה אדם הראשון... וכן היה הדבר בכל העולם עד אברהם, בא אברהם ונצטווה יתר על אלו במילה, והוא התפלל שחרית, ויצחק הפריש מעשר והוסיף תפלה אחרת לפנות היום, ויעקב הוסיף גיד הנשה והתפלל ערבית. (מלכים ט', א)

הכנסת הדרישה לעבוד בכל הכח למקבץ הלכות זה היא הסיבה שהגזל שייך רק בפועל שלא עובד בכח, לעומת מי שעובד בכח אבל לא בכל כוחו שאינו מוגדר כגזלן. שהרי, אף בן נח חייב על הגזל הן כפועל והן כבעל הבית:

בן נח חייב על הגזל... או הכובש שכר שכיר וכיוצא בו, אפילו פועל שאכל שלא בשעת מלאכה, על הכל הוא חייב, והרי הוא בכלל גזלן. (מלכים ט', ט)

עם זאת, לעומת בן נח שחייב ברמה הבסיסית של עבודה בכח כדי להימנע מן הגזל, יעקב הציב רמה גבוהה יותר לבניו אחריו, שאף הם כמוהו חייבים לעבוד בכל כוחם למרות שמכלל גזל כבר יצאו בעבודה בכח.

3. נטילת שכר בעקבות העבודה בכל הכח

הרמב"ם מסיים בקישור עבודת יעקב בכל הכח לנטילת שכר - "לפיכך נטל שכר זאת אף בעולם הזה". נסתמך על תפיסה רוחבית של רבנו ושילתו את הלגיטימיות של מתודות מאגיות וכישופיות לעצב את דרכי העולם,¹⁵ ועל אמיתותו של יעקב - "כי לא נחש ביעקב ולא קסם בישראל" (במדבר כ"ג, כג) ונבין שעבודת יעקב בכל כוחו אינה בגדר "סגולה" לנטילת השכר בעולם הזה, אלא תוצאה ישירה ומתבקשת של השקעתו במלאכה - "יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך" (תהלים קכ"ח, ב).

¹⁵ עיין רמב"ם עבודה זרה י"א, טז.

ה. סיכום

פתחנו את המאמר בהערה מתודית על תופעה נרחבת במשנה תורה בה הרמב"ם חותם את ספרי ההלכות במסרים כלליים השייכים לעניינים מהותיים העולים מתוך פרטי ההלכות ומגבשות אותן יחד לעקרונות יסוד. טענו שחתימות אלו נועדו לחזק ולבצר עניינים חשובים שלא זכו לדיון רחב במסגרת ההלכות ולהשאיר רעיונות אלו בראש הלומד כאשר יבוא לשמור ולעשות. בסוגייתנו, הדגמנו כיצד ההלכות האחרונות בהלכות שכירות נוגעות דווקא לחובת הפועל כלפי בעל הבית, והשתדלנו להגדיר את אופי היחסים של הפועל ובעל הבית על סמך הצורה המוקפדת בה ניסח הרמב"ם הלכות אלו. השימוש של הרמב"ם במונח "גזל" ביחס למלאכת בעל הבית מבטא יחסים של זכאות ממונית על עבודת הפועל בשעות העבודה. לאור סוגיות הלנת שכר, התשלום הכספי לפועל, מציאת הפועל וניסוחי הראשונים הגדרנו את הקניין כקניין חזק הדומה לקניין של עבד, אך מוגבלים ליום אחד ועם אפשרות של הפועל לחזור בו. האופי הקיומי-נפשי של הקניין הוא העומד מאחורי המחויבות של הפועל למלאכת בעל הבית, ובאותה מידה מחייבת את בעל הבית לרווחת הפועל וקושרת את נפשו בנפשו. לאחר מכן, ראינו שמערכת יחסים מיוחדת זו משתקפת היטב בדוגמה שהביא הרמב"ם מדיני ברכת המזון. לבסוף, עמדנו על כך שההתנהגות הערכית של האבות מהווה מקור לרמב"ם לחייב את ישראל ברגישות מוסרית נעלה – מעבר לרמה הבסיסית של איסור גזל וביטול מלאכה שבני נח חייבים בה, מבני יעקב מצופה לעבוד בכל הכח.